

II. NYELV ÉS IRODALOM

SZITOKSZÓVÁ VÁLT BETEGSÉGNEVEINK: NYAVALYA

GALGÓCZI LÁSZLÓ

1. 1. Szitokszóvá vált betegségneveink kutatásával már hosszabb ideje foglalkozom. A téma két szempontból is aktuális: egyrészt a társadalom anyagi és szellemi kultúrája történetének, a magyar művelődéstörténet megismeréséhez a szótörténet kutatások még sok újat adhatnak (vö. BENKŐ LÓRÁND: *AltNyelvTan.* VIII. 11—27) másrészt a nyelvi eldurvulás napjainkban aggasztó méreteket ölt.

1. 2. Kutatásaim első eredményeit a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola 1979. évi pályázatára benyújtott *Szitokszóvá vált betegségneveink: Fene* című dolgozatomban foglaltam össze. A tanulmány régi betegségneveink egyik csoportjának utóéletét vizsgálta, azt, amelynek tagjai az átkozódásban való gyakori használat következtében szitokszóvá váltak. Szitokszóvá válásukat jelentéstartalmuk elhomályosodása tette lehetővé, ez pedig párhuzamosan ment végbe az emberi gondolkodás fejlődésével. A mai nyelvben ezek már csak szövegformulák, ún. nyelvi klisék; állandóságukat eredetük, az átok biztosítja. Szitkozódásokban való használatuk következménye az is, hogy egyes elhomályosodott betegségnevezéseink nyelvünkben nyomatékösítő, a beszélő érzelmeit kifejező funkcióban élnek.

1. 3. Az általános kérdések után csoportosítottam a vizsgálatba vett betegségnevezéseket, s megállapítottam, hogy egyesek az ellatinosodott, majd mesterségesen és nem a hagyományos terminológia alapján visszamagyarosított orvosi nyelvből kikoptak, s csak szitokszóként élnek; mások párhuzamosan használatosak itt is, ott is, bár alig valódi terminus technikusként.

2. 1. Jelen munkám — az 1980. évi pályázaton első díjat nyert dolgozat egy részlete — a szitokszóvá vált betegségnevek második csoportját veszi mikroszkóp alá. Ebbe a csoportba a *frász*, a *kórság*, a *nehézség*, a *nyavalya*, a *rossz* tartozik. A csoport tagjainak közös sajátossága, hogy több átokformula — mint a szitkozódó kifejezések elődje — köré csoportosulnak. A legjellemzőbbek a „*törje ki ...*”, „*jöjjön rá ...*”, „*essen belé ...*” szerkezetek. Ezek a szerkezetek a fent említett betegségnevek jelentésére is utalnak: a „*törje ki ...*” formulában 'epilepszia' jelentésűek, a másik kettőben pedig a betegségnevek korábbi általános jelentése őrződött meg: 'valamilyen betegség, kór'. A felsorolt betegségnevek közül most csak a *nyavalya* elnevezés vizsgálati eredményeit mutatom be, mert a 'valamilyen betegség' → 'epilepszia' jelentésváltozás már nagyon korán kimutatható; s tulajdonképpen a *kórság*on kívül, amely hasonló jelentésfejlődést mutat, valamint a jövevényszó *frász* kivételével a többi a *nyavalyával* alkotott szerkezetből rövidült.

3. 1. A szitokszóvá vált betegségnevek 'epilepszia' jelentésű csoportjának talán a leggazdagabb jelentésárnyalatú tagja a *nyavalya*. CZUCZOR—FOGARASI szótára szerint

„Azon szók közé tartozik, melynek értelme korszakról korszakra változott” (IV. 893). Próbáljuk meg most nyomon követni a szó jelentésfejlődését!

3. 2. A *nyavalya* szó első előfordulása — írásban — a XIII. század elejére tehető. Az OklSz. megkérdőjelezett adatában személynévként fordul elő: 1211 ? „Iovbagiones hii sunt Mortunus ... Reze Salben *Neuualeh*”, s ebben a szerepben egészen a XIV. század közepéig van adatunk (I. TESz. II. 1038). A XIV. század első felében bukkan fel a szó mint köznévi: JókkK.: 129: „tefteknak *naulyaokert* keluala koldolnyok” (TESz.): pro necessitate corporis opertebat eos mendicare” (NySz.). A latin alapján megállapítható, hogy a szó jelentése a XIV. század második felében ’ínség, szűkölködés, szükséglet’ volt. A TESz. így foglalja össze a szó eredetét: „Szláv eredetű vö: óe. szl. *nevol’a* ’kényszerűség, szükség’ (Sad. Aitz. 68), *nevol’ej* ’akarat ellen való, kényszerű’ (uo.); szb.-hv. *nevol’ja* ’szükség, inség, balsors, baj’ (RistKan. 522); szln. *nevolja* ’ellenszenv, kedvetlenség, rosszkezd, kellemetlenség’ (Sprav. 490); szlk.: *nevol’a* ’a szabadság hiánya; nyomor, baj’ (SISJ. 2: 367), N., R. ’vonakodás, rosszkezd, izetlenség’. (Hvozdzik 657., Bermolak 2: 1735); N. *nevol’a* ’szolgaság’ (Kálal 381); or.: *неволя*, ’a szabadság hiánya, függő viszony, alárendeltség’ (Dal² 2: 506), R. ’kényszerűség’ (Sreznevskij 2: 362); megfelelők más szláv nyelvekben is. A szláv szó az ’akarat’ jelentésű *volja* főnévnek a *ne* tagadószóval összetett alakja, tulajdonképpen jelentése tehát ’nem akarat’ vagy ’nem akart dolog’ volt.” (II; 1038). KŊIEZSA szerint (SzlJSz² I: 356) a szó „nem a legrégebbi ’invulntárie’ hanem a jóval későbbi, de már a XI. századtól kimutatható ’necessitas’ jelentésben jött át.” E jelentéssel szerepel a szó a JókkK.-ban, s e jelentést más kódexek is megőrizték: MünchK. 225: „žegen ožueg mēdenectol kic ē2ēžtetec tec a gažofilanciomban tōbet ē2ēžtetec me2t mēden abbol ē2ēžtetec mel’el boūolkotec de mēd o *naualaibol* mēdeneket mel’ēket vallott ē2ēžtettē mēd o elētet”; BirkK.: 1’a: Az es kinek *naualaia* volna vala houa mēni” (CodHung V; 56).

Ebből a jelentésből fejlődött ki a ’kellemetlenség, baj, nehézség’ jelentés: BécsiK. 279: „a- nap haragnac napia Hiufagnac ч *naualanec* napia”; SermDom: II. 760: in eis nulla erit miseria semj *naulja* nem ležen”; DomK. 9: „Ew maganak gewhti vala egyebeknek *nevolyajokot*” (NySz.); VirgK. 91: Az zentek minden bozzusagot es sok egeb *nyaualyakath* zenuetek” (NySz); Pesti: Fab. 43: KŊnek *nyaualya* mŷkor jelen wagyon Meg la ffa hogj arra ma fŷkat ne aggioñ De inkab gōdolja bekeuel mŷnt maragyon”; Helt. Bibl. I. c: E vigasztal meg minket a mi munkankba es *nyaualyankba* e földēn” (NySz.); Balassi: Krusit Ilona nevére „Nem tudok már mit tenni, hova fogjam fejemet, Mert sok *nyavalya* után új kin gyötör most engemet;” (ÖV; 20); C.: *aerumna: nayaualya*, nyomorusag; affectus: *Nyaualyaba* esōt, nyomorusagba iutot; *calamitas: Nyaualya*, Nyomorusag; *miseria: Szegensegs* (!); *niauala*, nyomorusag” (MELICH: 8, 9., 32, 202); MA.: *miseria* (NySz.); PP.: *müde, wiederwärtigkeit, elend* (NySz.).

3. 3. A ’baj, kellemetlenség, nehézség’ jelentésből érintkezésen alapuló névátvitellel viszonylag korán kialakult *nyavalya* szavunk ’betegség’ jelentése. A jelentésváltozás okát nagyon helyesen állapítja meg CZUCZOR—FOGARASI szótára: „...a *nyavalya* első eredeti értelme szűkölködés, vagyontalanság. Mivel pedig a szűkölködéssel karöltve szokott járni a nyomorúság: innen szélesebb, átvitt értelemben jelenteni kezdett nyomorú állapotot is, ez volt a történet szerint kifolyó második jelentése. Végre minthogy a nyomorú állapot a testet, mind a lelket elgyengíti, gyakran beteggē teszi, harmadik, még újabb közvetett értelme kōrság, betegsēg.” (IV. 893).

A nyelvtörténeti adatok vallomása szerint a ’betegség’-jelentés a XV.-századtól mutatható ki: „AporK. 43: *n’aua’l’a* ’betegsēg, Krankheit” (TESz. II. 1038).

Számosabb adat csak a XVI. századból idézhető: Murm.: 957: Scrophula: Nylue allat valo *naualia*; MindszDiár: 19: „Urunknak *nyavalyája* ezekközben mindinkább terhesedvén, vége is lévén az tordai gyűlésnek” (vö. u. o. 31: „Egy jól értesült kortárs szerint János királyt július 14-én szélütés érte;). OrvK. 48: „Ritka és 3okatlan jöllehet eż betegség de feollette erés *Nyavalya*, ky el wegre vgyan igen hamar Megh is Eoly a? Emberth.”; Born.: ÖrdK. 33; „...köszvény, fájdalom, kelevény kioszoljon, kiromoljon hetvenhétféle *nyavalya* az emberből.”; C. 205: „*morbis* betegség, *niaualia*” PP.: PaxC.: A melynek, abban a tüdőnek és a szűnek *nyavalyái*.” (CSAPODI: Nyr. XI. 244); 1727: Kinek a laba felsugorodik, ágyéka is fáj s dereka is, nem mindenkor köszvény az a *nyavalya*” (Ethn. III. 61).

A *nyavalya* szó a XVII. századtól számos betegség neveként szerepel, legtöbbször jelzővel, ami a betegség természetére utal. A NySz. anyagát figyelembe véve ilyen elnevezésekkel találkozunk: *asszonyi havas-nyavalya*, *dögös nyavalya*, *mirigyos nyavalya*, *sári-nyavalya*, *fene nyavalya* stb.

A szónak az általánosabb 'betegség' jelentése máig is megőrződött: 1727: „Mindden *belső nyavalya* ellen, szü nádra, és méh nádra ellen...” (Ethn. III., 61); Kazinczy: FogsN. 62: „Szabó László *venereus* (szifilitikus) *nyavalyát* vive fogságába, s azt még orvosnak megvallani átalotta, ném merte;”; 1854: „... a korcsnába tartózkodó 4 nőszemély *bujasenyves nyavalyában* sinylődik.” (Kiss: Szegemb. 576); Ballagi II. 339: „ált. a. m. kór, betegség”; Ady: ÖN. 692: „Testükbe költözött a szerelem pestises ördöge. Betegek, gyalázatosan betegek mind a ketten ... A *nyavalyát* bármelyikünk könnyen szerezhetette.” (A Bogh-birtok sorsa); Kodolányi: PünkDár.: 31: „Biza, biza — sóhajtott Vácziné — De hát accsak csuda, hogy mejen gyakori ez a *nyavalya* (a heptika).” (Sötétség); Déry: BefMon. II. 352: „...ha burzsuj volnék ezzel a *nyavalyával* gyenge húsomba már rég meghaltam volna.”; 1937: „Egyszer Vécs falu csürhéjébe ütött bele a *nyavalya*; az egész mind megveszett (Eth. XLVIII., 222); Kiss: Vásh. 136: „Mocsaras helyen harmadnapos hideglelést kapnak, tele lesznek *nyavalyával*;”; 560: „— Hányféle betegséget tud? — Negyvenkilenc a *nyavalya* — feleli nagy határozottsággal.”; 451: „...ha nyilallik vagy beleáll a *nyavalya* a kicsibe akkor a hasára kötik a jegykendőt”; Balassa: „Ma inkább csak betegség, kórság; vmilyen *nyavalyában* szenved”; Darvas: Harangosk. 348: „Nézd meg az anyádat! Olyan mintha valami *nyavalya* verté volna le a lábáról.”; Szűcs: PusztK. 52: „Hosszasan betegeskedő állat, amelyiknek testét átáljárta mán a *nyavalya*, ha elhull, a kutyáé.”; Veres: Balogh cs. II. 405: „...van neki egy nem szegénynek való *nyavalyája*...”; ÉrtSz.: „Főleg *belső kór, betegség*. Valami *nyavalya* bántja.”

Az adatokból kiolvasható, hogy a köznyelv megőrizte szinte napjainkig a XV. században keletkezett jelentést. Bár az ÉrtSz. minősítése szerint: országszerte ismert, népies stílusban használatos a szó e jelentésben.

Ezek után nézzük meg a nyelvjárási adatok vallomását! „Hát bennetöket nem látogatott meg a rossz szerencse? — a mi disznaink vótak, mind edöglöttek; valami *rossz nyavala* gyött ráik.” (Nyr. II., 323); SzamSz. I., 65: „Ne ugrá! kinn ijeny nyakou, con, mē be léd áll a *nyava:ja*”, Az ap:ja valami *nyavaját* kapott a bányá:ba”; OrmSz. 399: „Micsoda *nyavaja* löhet-e?”, „Beleesött-abba is a *nyavaja*.”; SzegSz. I. 208: „Mögáll a *nyavalya* (= megszünik a betegség).”; Felsőöri Tsz.: „Csak föröddzs uabba e hidek Pinkába, majd összészédz valami *nyavajját!*” (129).

Az adatokból kihámozható, hogy a 'betegség' jelentésű *nyavalya* rájön az emberre, beleesik, belé áll az emberbe. Ezek a szerkezetek magyarázzák a szitkozódássá vált átokformulát: „Gyűjjon rád a *nyavalya!*”, „Essen beléd a *nyavalya!*” „Alljon beléd a *nyavalya!*”.

3.4: A 'betegség' jelentésű *nyavalya* a XVII. század közepétől jelzős szerkezetekben vagy pusztán önmagában igen gyakran társul a *ront*, *kiront*, *tör* igékkel, illetve összetett szót alkot ezek -ás; -és képzős derivátumával: PP. PaxC. 21: „Mihelyt a *nyavalya* valakit *ki* akar *rontani*” (NySz); „Ha kit gyakran *nagy nyavalya ront*.” (M-Kossa 16); Felv. SchSal. 28: „A viola, mongyák, meggyógyít *nyavalya rontásból*.” (NySz.); Bessenyei: Holmi: „Egy ember a másikat hirtelen hátulról megkerült, megkápja setétben hirtelen, amaz megretten, *kitöri a nehéz nyavalya*, megbolondul és soha többet észére nem jön.” (SzGy. V. 1. 138).

A mondatok *nyavalya* szóval alkotott szerkezeteiből — amelyek az epilepsziára utalnak — alakultak ki az 'epilepszia' jelentésű, elő- vagy utótagjukban a *nyavalya* szót tartalmazó összetételek, mint pl. a *nagy nyavalya*: 1677: (Széljegyzet a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárának egy könyvében »Gabuncius: De comitale morbo libri III. Venetiis 1561.«): A Székelyek *nagy nyaualianak* hyak” (Nyr. XXXIII. 517); a *nyavalyakirontás*: PP. PaxC. 16: „A kórság vagy *nyavalya-kirontás* a főnek nyavalyái közé számláltatik.” (NySz.)” a *nyavalyakitörés*: PPB. 1.: Kórság, *nyavalyakitörés*: epilepszia; (NySz.); valamint a *nyavalyatörés* (MÁRTON: Lex., CzF. BALLAGI, BARTS, BALASSA), a *nehéznyavalya* (MÁRTON, BARTS, BALASSA; sőt: Com. Jan. 59: „Nehézség törés, *nyavalya*, kórság törés: morbus caducus.” (NySz.)), és így BALLAGINÁL is. Ez utóbbi alak azonban elszigetelt marad: az 'epilepszia' jelentés így nem mutatható ki sehol, kivéve a *töri*, *rázza*, *járja a nyavalya* szerkezeteket. De itt az egész szerkezet jelentéséből következik az 'epilepszia' értelem, illetve az -s képzős *nyavalyás* származék egyik jelentése 'epilepsziában szenvedő': „Eleget toróbála, hogy ingömöt még jobban megboszonzcon, erőst hanyavetőtte magát, a fejevé földindulást csinát, de biz én egy egy mákszőmet se mordutam neki, csak néztem a *nyavalyást*.” (Nyr. IV., 81); Tömörkény: Infanterist Csupak: „Csupak úr átváltozott *nyavalyatörőssé* ... Az orvos belegyőződött, hogy valóságos *nyavalyás* ez az ember.” (A tengeri város 149—50).

A nényelv a fentebb felsorolt 'epilepszia' jelentésű, a *nyavalya* szóval összetett szavak közül jónéhányat megőrzött. Így például a *nehéznyavalyát*: „Ha a gyermeket a *nehéznyavalya* töri, a betegség alatt rajta levő ingét egy keresztre kell csavarni.” (Nyr. VI. 81); „Törjön ki a *nehéz-nyavalya*” (Nyr. VI. 41); „Hogy a *nehéz-nyavaja* jőjjé rád!” (SzamSz. II. 155) — az adatok vallomása szerint a magyar nyelvtérület északkeleti részén. A székelyeknél a *nagynyavalya* jelenti az 'epilepsziá'-t: „Hogy a *nagy-nyavalya* roncon ki!” (Nyr. XXXIII. 517), de él a *nyavalya-rontás* (MTSz.) is. Szegeden és környékén a *rossznyavalya* (KÁLMÁNY: Szeged népe III. 158); „Hát a *rossznyavalyára* tud-e (orvosságot)? — A kezem alatt mán három *nyavalyajárás* fölépült : Az égi tüzes szentökhöz köll könyörögni, hogy tisztítsák mög a habtul szögényöknek a száját.” (Kiss: SzegEmb. 560).

De a legáltalánosabb az 'epilepszia' jelentésre a *nyavalyatörés*: SzamSz., OrmSz.; SzegSz.: „*Nyavalyatörés*: A *nyavalyatörés*ről azt hiszik, hogy az ördög vagy boszorkány csigázza. (Kov. 364).” Az ÉkSz. szerint ez ma már csak népies stílusban él 'epilepszia' jelentéssel: „Csupak úr ... a legközelebbi csütörtöki napon este hat óra-kor hanyavtágtá magát, verte fejét, kezét, lábát kíméletlenül a padlóhoz, vonaglott, túrta a tajtékot a lábán száján, hogy azt rettenetes volt nézni. Csupak úr átváltozott *nyavalyatörőssé*” (Tömörkény: TengVár. 149); „... a nagyapjuknak azt ajánlotta egyszer egy javasasszony, hogy ezzel el tudnák riasztani a családban állandóan öröklődő *nyavalyatörést*. (Darvas: Harangos kút 311); „Ha valakivel kezet fog éppen csak felnyújtja a kezét, mint valami rongyot, s az illető nem tudja, hogy *nyavalyatörős-e* vagy csak ilyen természetű” (Szabó: Talpalatnyi f. I. 60).

3. 5. A *nyavalya* szó jelentéseinek történetét megvizsgáltuk. Összefoglalásul talán

a következők emelhetők ki: A szláv eredetű szó 'ínség, szűkölködés, szükséglet' jelentéssel került át a magyar nyelvbe. Ebből a XV. század közepére kifejlődött a 'baj, nehézség' jelentés, s érintkezéssel alapuló névátvitellel jelenteni kezdi a 'betegség' fogalmát is, ennek megléte mai nyelvünkben is kimutatható. A *nyavalya* szó a betegségek eredetéről vallott néphitét megőrző „*bele esik, rá jön a nyavalya*”, illetve a betegség természetére vonatkozó „*töri, kitöri, rontja, kironítja a (nagy-, nehéz-) nyavalya*” szerkezetekben él. Az utóbbiak az epilepsziás betegségekre vonatkoznak, így e szerkezetek jelentését magukba sűrítő *nyavalyakironítás, nyavalyarontás, nyavalyakitörés, nyavalyatörés* szavaink felveszik az 'epilepszia' jelentést, hasonlóan a *nehéznyavalya, nagynyavalya* is. Ezekből az összetételekből önállóul a *nyavalya* 'epilepszia' szavunk, de nem válik általánossá, csak egyes nyelvjárásokban él.

3. 6. A szitokszóvá válásban a 'betegség' jelentésű *nyavalya* mellett részt vesznek a szóval alkotott 'epilepszia' értelmű szerkezetek is.

A szitkozódó, érzelmi felindulást jelző kifejezések a XVI—XVIII. századi átokformulák maradványai, azok legyöngyülésével keletkeztek. Az átokformula meglétét néphagyományunk — a szájhagyomány segítségével — az ún. átokdalokban őrizte meg: „Nem átkozlak rózsám, nem szokásom: de a mosdóvized vérré váljon, a *nyavalya* holtig *törjön-rázzon!* Száradj, szikkadj, lohadj, dagadj, ahol most ülsz oda ragadj!” (Ethn. XXXVIII. 248); „...a bodrogköziek sokszor elmondták a híres átkot: ... Szántsa fel Plutó, vesse be Drómó! Teremjék bodzát, labodát, Rossz *nehéznyavalyát*” (Balassa: LápFalv. 224—5).

Az átokformulát folytató szitkozódó kifejezések megléte már a XVIII. század végéről kimutatható: Bessenyei: Holmi: „A *nehéz nyavalya* tudna ezekből a sárkány szavakból okoskodni, csaknem kiejtem a számon a nyelvemet, ha mondani akarom őket.” (SzövGy. II. 1., 86), majd írásos följegyzések a XIX. század második feléből vannak bővebben: „... a múlt tavasszé én is aszt az ármozott rosz kőket, a Gyancsi gyereket előköttem az iskolába, — a *nyavala törje föl!* Ément a döhös kigyú rakottlásba pityer feczket keresnyi ...” (Nyr. I., 421); „*Törje ki a nyavolya* tetvessit, kévánom, hogy kerüjjon nemsokára Szamosújvárra!” (Nyr. V., 82); „No, ögyél, még te mersz beszélni te kecske-béka, hogy a *nyári nyavalya bujjék beléd*” (Nyr. V., 221); „Eccer hát láttya, hogy a kutyájok is att van vele. Jaj hagy a *nagy nyavalya rancsan ki*, de mingyár, ha te lesködni jüssz, hogy asztanán árulkodhass asszanyadnak.” (Nyr. XXXII., 50).

Számos példa idézhető még a Magyar Nyelvőr első évtizedeinek számaiból. A felgyűjtött ilyen természetű anyag — s ez nagyon lényeges — szitkozódások, káromkodások címszó alatt szerepel; ez mutatja, hogy legkésőbb a XIX. század közepére a korábban átokformulában szereplő szavak, szószervezetek jelentéstartalma elhomályosodott, csak indulatot jelző funkciójuk maradt meg.

3. 7. A szó mai — XX. századi — jelentéseit figyelembe véve megállapítható, hogy a *nyavalya* szóval alakult kifejezések elsősorban a szitkozódások kedvelt szavai. A nyelvjárási adatokból igen szép példatárat lehetne összeállítani, de most csak néhány példa álljon itt: „So. se e melgezsd, *tör-je ki a nyavaja!* Héc-er a *nyavaja!* A *nyavaja verjen-ki!* Hogy a *nagy nyavaja ron:csa ki!* A *nehézséges nyavaja jő: jő rá!*” (SzamSz.); *Törje ki a nyavaja!* A *nehézségös nyavaja törje-ki!*” (SzegSz.).

A mindennapi nyelvhasználatot is bemutató szépirodalmi alkotások nyelvében elsősorban indulatos beszédhelyzetben mutatható ki: „Fogja a botját és ballag, amerre a kutyája futott. A kutya azonban messze lefut a legelőn a falu felé. — A *nyavalya törje ki* azt a sündisznót! — káromkodik András.” (Gárdonyi: Az én falum 75); — Hogyan? Kik rabolták ki? — Már alighanem a Györe Pista vót, a *nyavalya törje ki*, a bitangját, ez is az ü munkája...” (Kodolányi: PünkDár. 315); „— Mi kell? Nincs

több bor! Megállj Móricz, *a nyavalya törjön ki*, ezt megkeserülöd! — rázta az öklét ura orra alá.” (Szabó: Emberek 81), „— Azt hiszed, egy prolinak van ideje azon gondolkodni, hogy jól vagy rosszul aludt-e az éjjel? *A nyavalya essék* az ilyen ideges emberekbe!” (Déry: BefM. II. 365); „Mire Erzszi néni visszatér ki van nyalva a vályú. Hogy *a nyavalya törjön ki!* — támad a kutyájára és hozzávágja a söprűnyelet.” (Veres: Gyepsor 42); „Nyugodtnak lenni ráérek a temetőben, hogy *a nyavalya vi-gyen el* minden férfit! — Az ajtó akkorát dörrent mögötte, hogy a két kislány for-golódni kezdett az ágyban.” (Déry: Felelet II. 19).

3. 8. A szitkozódó formulából — annak indulatjelölő szerepét megőrizve — kialakult a *nyavalya* egyéb jelentése is, így például jelezheti a tehetetlenségből adódó bosszúságot: „... a rablókat mindenképpen a törvény kezére kell játszani. Apám nem sokat gondolkozott szavaimon, hanem így szólt: — Hagyd a *nyavajába*, ne avas-suk az urak dolgába magunkat!” (Tamási: Abel 211).

Indulattól fűtött beszédben, bosszankodásról árulkodó beszédhelyzetben állhat a szó 'izé' jelentéssel, valaminek a pontos megnevezése helyett: „... de a fajzom épusztut az istenadta! kács vót az egyik lába, behozom az ürögbű a kis fejszét, hogy megigazítom; hát min kőllogatom eccer csak en naot rastant, osztan étörött a pehes *nyavala...*” (Nyr. I., 422); „— Itthon se vót az uram, fél esztendeig vót a beregi er-dőn. Alig tudtam lehazudni a bajt ... Tudta a vén *nyavalya*, de nem is nézett azóta a szemembe.” (Móricz: Elb. I 1900—1914. 367); „Hát akkor fizesd ki magad a drága koporsót, papot, kántort s egyéb *nyavalyát!*” (Tamási: ÖsszN. I., 353).

A szó elhomályosult jelentéstartalma lehetővé teszi, hogy indulatos beszédben nyomatékosító elemként vegyen részt. Jelezheti a kérdés indulatos voltát mint nyomósító elem: „*Mi a nyavajács* csinátok evvel a dugóval?” (SzamSz.); „*Hun a nyavalyába* vagy?” (SzegSz.), „— Hja, én már túl vagyok barátocskám az olyan szá-márságokon, amiket az ilyen ifjú urak idealizmusnak, *mi a nyavalyának* neveznek.” (Móricz: Elb. 1900—1914. 620); „A legényke lassú mozdulattal körülnéz ... Majd a fajankóhoz lépik, és füle tövét megvakarja: — Hát-e *mi a nagy nyavalya?*” (Tamási: ÖsszN. I. 257). Nyomósíthat a *nyavalya* felszólítást is: „Eriggy innen a *nya: vajába!*” (SzamSz.); „Miklós melléje telepedett a szalmazsákra és ittak. Krisanné dühösen szólt rájuk: — Hagyjátok a *nyavalyába* az ivást!” (Nagy: Nincs m. 59); „Kicsoda maga? — Detektív. — felelte amaz. — Na, menjen a *nyavalyába!*” (Nagy: i. m. 77).

Lehet a szó nyomósító elem hasonlatban: „Egy hónap alatt, december 21-től január 21-ig felépült a fahíd ... és megkezdődött a kipróbálás. Először egy üres moz-dony ment végig rajta öt kilométerrel. Recsegett minden, *mint a hét nyavalya*, de kiállta...” (Kortárs 1976. okt. 1547).

Jelzőként használva a jelzett szó jelentését nyomatékosítja: „Az ám, neköm van jó egészségöm? azt csak én érzöm! Nincs énbennem egy porcika sem, ami ne fájna. De hát a sok *nyavalya küzködésbe* ezt nám föl se rovom, egye meg a fene!” (Kiss: SzegEmb. 504).

Felhasználható a *nyavalya* szó indulatos tagadás kifejezésére: „*A nyavalya látott ilyet!*” (SzegSz.); „A fiatalember a gyerek arcába nézett: — Tehát maga azt hitte, hogy én egy elvtársa vagyok? — Hitte a *nyavalya* — mondta Péter gonoszul, magából kikelve.” (Déry: BefM. II., 350). Erőteljesen tagadó mondatokban kialakult a *nyavalya* 'dehogy' jelentése is: „Vout ké-si? Vout ne:ki, ne *héznyavalya!*; Hát osz nem bánta meg az ujj asszō hoty hozzáment az urá hoz? Nem, *nyava: já!* Megbánta a: mán.” (SzamSz.); „Most nem virrad! Virrad a *nagy nyavalyát!* A szept-őlten Boldogasszony szeme nyílik ki lassan, és onnét sarjadzik a fény.” (Tamási: ÖsszN. II., 250); „Felakasztotta magát, vagy mi a fene. Most mán a kérvény mellé kerül a csizmája. De ugyan, nincs is annak csizmája. Van neki *nyavalyatörés*. —

legyintett gúnyosan.” (Szabó: Emberek. 326); „— Hogy mondod? Hogy fiataloknak való a szerelöm? *A nyavalya!* Úgy szokták mondani: a fiataloknak fele könyvere, az öregöt a fene majd mögöszí érte.” (Kiss: SzegEmb. 477).

4. A *nyavalya* szó jelentésfejlődését áttekintettük. Láttuk, hogy a szláv eredetű szó az eredeti 'ínség, szűkölködés, szükséglet' jelentéséből a magyarban 'betegség' fejlődött, majd e mellett kialakult az 'epilepszia' jelentés is. Általános, illetve speciális betegségnévként való használata lehetővé tette, hogy a kimondott szó varázserején alapuló átkokban szerepelhessen. Az átok hatásába vetett hit csökkenése, valamint az a tény, hogy a természettudományos nyelvújítás hatására az említett jelentésekben a köznyelvből kiavult, elősegítette jelentéstartalma elhomályosodását, és így a *nyavalya* szitokszóvá vált. Indulatos beszédhelyzetben való gyakori használatából pedig kifejlődött e szavunk kérdést, felszólítást, tagadást nyomatékosító funkciója is.

Természetesen számolhatunk még a szitokszóként való használat mellett más jelentésárnyalattal is, például a *nyavalya* 'betegség' jelentésből kifejlődött a 'baj, nehézség, kínos tulajdonság' a *töri a nyavalya* szerkezet felvette a 'bolondul valakiért'; illetve a 'bosszúságot okozva megy' jelentést, de ezek vizsgálata most elmaradhatott, hisz célom a szitokszóvá válás útjának megvilágítása volt.

A példaanyagot szolgáltató források:

- A Murmели-féle latin—magyar szójegyzék 1533-ból. Budapest, 1896.
A Müncheneri-kódex 1466-ból. Codices Hungarici VII. Budapest, 1971.
ADY ENDRE: Összes novellái. Szépirodalmi Kk. 1961.
BALLAGI MÓR: A magyar nyelv teljes szótára I—II. Budapest, 1868—1873.
BALASSA IVÁN: Lápok, falvak, emberek. Budapest, 1975.
BALASSA JÓZSEF: A magyar nyelv szótára I—II. Budapest, 1940.
BALASSI BÁLINT: Összes versei. Magyar Helikon Kk., 1974.
BARTS JÓZSEF: Orvos-gyógyszerészeti műszótár. Budapest, 1884.
BÉCSI KÓDEX. Új nyelvemléktár I. Budapest, 1916.
BIRK-KÓDEX. Codices Hungarici V. Budapest, 1960.
Calepinus latin—magyar szótára 1585-ből. Budapest, 1912.
DARVAS JÓZSEF: Harangos kút. Dante Kk., é. n.
DÉRY TIBOR: A befejezetlen mondat I—II. 5. kiadás. Szépirodalmi Kk., é. n.
DÉRY TIBOR: Felelet I—II. 4. kiadás. Szépirodalmi Kk., 1965.
GÁRDONYI GÉZA: Az én falum I. Dante Kk., é. n.
KAZINCZY FERENC: Fogságom naplója. Szépirodalmi Kk. 1951.
KISS LAJOS: A szegény emberek élete. Budapest, 1955.
KISS LAJOS: Vásárhelyi hétköznapiak. Budapest, 1958.
KODOLÁNYI JÁNOS: Pütkösdí dárídó. Magvető Kk., 1973.
KOSSA GYULA DR.: Régi magyar betegségek. Budapest, 1907.
Mindszenti Gábor diáriuma az öreg János király haláláról. Budapest, 1977.
MÓRA FERENC: Véreim, parasztjaim. Szépirodalmi Kk. 1958.
MÓRICZ ZSIGMOND: Elbeszélések 1900—1914. Szépirodalmi Kk., 1964.
NAGY ISTVÁN: Nincs megállás. Nyugat Kk., é. n.
PESTI GÁBOR: Ezopus fabulái. Budapest, 1950. (Faksimile)
Sermones Dominicales I—II. Budapest, 1910.
SZABÓ PÁL: Emberek. Szépirodalmi Kk., 1962.
SZABÓ PÁL: Kánikula Magvető Kk., 1970.
SZABÓ PÁL: Talpalatnyi föld I—II. Szépirodalmi Kk. 1957.
SZÜCS SÁNDOR: Pusztai krónika. Budapest, é. n.
TAMÁSI ÁRON: Ábel a rengetegben. Szépirodalmi Kk. 1957.
TAMÁSI ÁRON: Összes novellái I—II. Szépirodalmi Kk. 1979.
XVI. századi magyar orvosi könyv. Kolozsvár, 1943.
TÖMÖRKÉNY ISTVÁN: A tengeri város. Szépirodalmi Kk. 1956.
TÖMÖRKÉNY ISTVÁN válogatott elbeszélései. Szépirodalmi Kk. 1960.
VERES PÉTER: A Balogh család története I—III. 6. kiadás. Szépirodalmi Kk. — Magvető Kk. é. n.
VERES PÉTER: Gyepsor. Athenaeum Kk. é. n.

UNSERE ZU SCHIMPFWÖRTERN GEWORDENEN KRANKHEITSNAMEN NYAVALYA (=KRANKHEIT, ÜBEL, ELEND, NOT)

LÁSZLÓ GALGÓCZI

Es wird die Bedeutungsgeschichte, die Semantik des Wortes 'Nyavalya' untersucht, wobei der Verfasser zu der Feststellung kommt, das aus dem ursprünglich slavischen Wort mit der Bedeutung 'Not' Notlage, Entbehrung, Mangel' im Ungarischen die Bedeutung 'Krankheit' später dann auch die Bedeutung 'Epilepsie', hervorgegangen ist. Sein Gebrauch als allgemeine bzw. spezielle Krankheitsbezeichnung ermöglichte es, dass das ausgesprochene Wort in auf Zauberkraften beruhenden Flüchen vorkommen kann. Das Nachlassen des Glaubens, an die Wirksamkeit des Fluches, sowie der Umstand, dass auf den Einfluss der naturwissenschaftlichen Spracherneuerung dieses Wort in den erwähnten Bedeutungen aus der Umgangssprache veraltete, begünstigten das Verblässen seines Bedeutungsinhaltes, und so wurde das Wort 'Nyavalya' (Elend usw.) zu einem Schimpfwort. Aus seiner Anwendung in heftigen, jähzornigen Sprechsituationen hat sich dann seine betonende Funktion bei Fragen, Befehlen bzw. Aufforderungen und Verneinungen entwickelt.

ВЕНГЕРСКИЕ НАЗВАНИЯ НЕКОТОРЫХ БОЛЕЗНЕЙ ПРЕВРАТИВШИХСЯ В РУГАТЕЛЬСТВА: NYAVALYA

ГАЛГОЦИ ЛАСЛО

Автор в своей работе исследует этимологию венгерского слова „nyavalya”. Автор приходит к выводу, что это слово славянского происхождения и оно первоначально обозначало „inség, szükségködés, szükséglet” (толог, нужда, потребность). А позже это слово в венгерском языке приобрело значение „betegség” (болезнь), а затем „epilepszia” (эпилепсия).

Его употребление в качестве общего и специального названия болезней способствовало его употреблению в составе проклинаний и ругательств, основанных на суевериях о магической силе слов. В результате исчезновения суеверий и естественнонаучных открытий в этом значении оно устарело, и это способствовало забвению его значения и превращению его в ругательство. А в определённых речевых ситуациях это слово приобрело новое значение усиления побуждения, вопроса и отрицания.